पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः। श्रुतिः"तमेतमात्मानं ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदानुवचनेन ब्रह्मचर्य्येण तपसा दानेन श्रद्धया यज्ञेनानशनेन चे"ति"अतएव यज्ञादीनां ज्ञानशेषताञ्चावधार्य निष्कामेषु कर्मसु प्रवर्त्तयते। पण्डितेनापि मूर्खः काम्ये कर्मणि न प्रवर्त्तयितव्यः इत्याह षडस्कन्धे—"स्वयं निःश्रेयसं विद्वान् न वक्त्यज्ञाय कर्म हि। न राति रोगिणेऽपथ्यं वाञ्छतेऽपि भिषक्तमः"। राति ददाति"। म०त०रघु०।

इदमपि ज्ञाननिष्ठाप्रशंसामात्रम् अन्यथा संसारस्य धर्म्माधर्म्ममूलकतया धर्म्मकार्य्यस्य फलाभावे कथं सुखादिभोगः, कथं वा संसारप्रवृत्तिः। किञ्च ईश्वरशब्दे दर्शिते "फलमत उपपत्तेः" इत्यादिके शा०सूत्रभाष्ये धर्म्मस्य फलदातृत्वमतनिवारणेनेश्वरस्यैव फलदातृत्वं यदुक्तं तद्विरुद्धं स्यात्। एकान्ततोऽसति कर्मणः फले कथमीश्वरस्य तद्दातृत्वोक्तिः सङ्गच्छते।

अतएव तत्रैव भाग० ११,३, ४६। "परोक्षवादो वेदोऽसौ बालानामनुशासनम्। कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते त्वगदं यथा" इति पूर्व्वतरवाक्ये कर्मणां कर्ममोक्षस्यैव सुखफलत्वमुक्तं न तु फलाभावः। व्याख्यातञ्चैतत् श्रीधरेण यथा—"ननु स्वर्गाद्यर्थं कर्माणि विधत्ते न कर्ममोक्षार्थं तत्राह बालानामनुशासनं यथा भवति तथा तत्र दृष्टान्तः अगदम् औषधं यथा पिता बालमगदं पाययन् खण्डलड्डुकादिभिः प्रलोभयन् पाययति ददाति च तानि, नैतावताऽगदपानस्य तल्लाभः प्रयोजनं अपि चारोग्यं तथा वेदोऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन् कर्ममोक्षायैव कर्माणि विधत्ते"। तत्र दृष्टान्ते ददाति च तानीति वदता दार्ष्टान्तिकेऽपि खण्डलड्डुकादिदानवत् फलवत्त्वं सूचितं किन्तु तस्य न मुख्योद्देश्यत्वम् तच्चारोग्यस्थानीयमोक्षस्यैवेति सुस्थितं कर्म्मणः फलवत्त्वमिति दिक्।

कर्म्मबन्ध न० कर्मणा बन्धः शरीरसंबन्धः। १कर्मजन्यादृष्टेन पूर्व्वदेहसंबन्धरूपे संसारे "कर्मबन्धं प्रहास्यसि" गीता कर्मबन्धनमप्यत्र। कर्म बन्धनं बन्धसाधनं यस्य। कर्मरूपबन्धनसाधनयुक्ते त्रि०। "लोकोऽयं कर्मबन्धनः" गीता। [जन्यसुखदुःखादेर्भोगे ततसाक्षात्कारे।

कर्म्मभोग पु० कर्मणा कर्मजन्यसुखदुःखादेर्भोगः। कर्म-

कर्म्मभू स्त्री कर्मणः क्षत्रियकर्मणो भूः। १कृतभूमौ (चसाक्षेत) हेमच० २भारतवर्षे च। [दीर्घमूलत्वात्तस्य तथात्वम्।

कर्म्ममूल न० कर्मणोमूलमिव मूलमस्य। कुशवृक्षे शब्दच०।

कर्म्ममीमांसा स्त्री ६तत्०। कर्म्मावेदकवाक्यमवलम्ब्य संशय पूर्व्वपक्षसिद्धान्तनिर्णयात्मके कर्मविषयके विचारशास्त्रभेदे सा च "अथातोधर्मजिज्ञासा" इत्यादिका जैमिनिप्रणीता

कर्म्मयुग न०त०—हिंसायाम् आधारे मनिन् कर्मधा०। कलियुगे त्रिका० तस्य हिंसाप्रधानकर्माधारत्वात् तथात्वम्।

कर्म्मयोग पु० कर्मसु योगः कौशलम्। फलसाधनस्यापि कर्मणोऽफलसाधनत्वापादानरूपे १कौशलभेदे २फलसिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वभावने च। यथा च तत्कौशलं तथा भावनं च कर्त्तव्यं तथा गीतायां नानास्थानेषु दर्शितं यथा

"एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु। बुद्ध्या युक्तोयया पार्थ! कर्मबन्धं प्रहास्यसि। नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते। स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतोभयात्। व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन!। बहुशाखाह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम्। यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः। वेदवादरताः पार्थ! नान्यदस्तीतिवादिनः। कामात्मानः स्वर्गपराजन्मकर्म्मफलप्रदाम्। क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्य्यगतिं प्रति। भोगैश्वर्य्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम्। व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते। त्रैगुण्यविषयावेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन!। निर्द्वन्द्वोनित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान्। यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके। तावान् सर्व्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः। कर्म्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन। मा कर्म्म फलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्म्मणि। योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय!। सिद्ध्यसिद्ध्योः समोभूत्वा समत्वं योग उच्यते। दूरेण ह्यवरं कर्म्म बुद्धियोगाद्धनञ्जयः। बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः। बुद्धियुक्तोजहातीह उभे सुकृतदुष्कृते। तस्माद् योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम्। कर्मणो बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः। जन्मबन्धविनिर्म्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम्"।

अधिकारिभेदेन कर्म्मयोगस्यानुष्ठानप्रकारमाह गीता "लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ!। ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्म्मयोगेन योगिनाम्। न कर्म्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्म्यं पुरुषोऽश्नुते। न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति। न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्। कार्य्यते ह्यवशः कर्म सर्व्वः प्रकृतिजैर्गुणैः। कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा